

Dr Natalija Žunić

Pravni fakultet Univerziteta u Nišu

FEMINIZAM, PRAVO I ŽENSKA PRAVA

„Feminizam, pravo i ženska prava“. U: *Pravna klinika za zaštitu prava žena – norme i praksa*. Zbornik radova. Beograd: Autonomni ženski centar, Niš: Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju, 2013. str. 9-23.

Uvodne napomene. Poznata feministkinja En Snitou (Ann Snitow) kaže da su ženski pokreti imali i imaju ogroman uticaj na živote svih nas, »da postoje hiljade ženskih grupa koje, sve skupa, utiču na političku arhitekturu celog sveta. Te male i siromašne organizacije, sve zajedno, sa to malo novca kojim raspolažu, aktivno menjaju sisteme društvene podrške, društvene odnose, menjaju očekivanja od žena i očekivanja samih žena – a ta očekivanja samih žena su početak, odatle sve kreće, odatle kreće svaki politički angažman – mora postojati nada da je promena moguća».¹ Ipak, feministička teorijska istraživanja kažu da ne postoji jednostavan i jedan odgovor na pitanje šta je feminizam. Mnoge feministkinje smatraju da ni jedna teorija ne može da objasni sve aspekte dominacije i ugnjetavanja žena, u feminizmu nema Velike Teorije (Grand Theory). Ipak, možemo reći da feminizam ima tri žižne tačke - da je posvećen jednakosti polova, da je kod njega koncept roda u fokusu interesa i da reflektuje konkretna iskustva žena.² Teorijsko i metodološko uporište feminizma su dva stanovišta: prvo, žene su zbog svog pola u nepovoljnijem položaju, drugo, ovaj nepovoljan položaj može i treba da se promeni. Feministkinje kao politički odnos vide prevlast muškarca i podređenost žena u većini društava, zato bismo feminizam mogli

1 En Snitou (Ann Snitow), na predavanju u Rekonstrukcija ženski fond, april, 2013. godine.

2 Smart, Carol, *Feminism and the Power of Law*, Routledge, 1989, str. 133.

da definišemo »kao ideologiju koja nastoji da unapredi interese žena u rodnoj hijerarhiji i da podrije tu hijerarhiju«.³

Žene su se od kraja XIX veka organizovale u ženski ili sifražetski pokret tražeći prava za žene, pre svega pravo glasa i pravo na obrazovanje. »Stari feminizam« je šezdesetih godina XX veka prerastao u moderan, masovan, socijalni i politički pokret žena, koji je za cilj imao redefinisavanje i unapređivanje društvene uloge žena. Feminizam karakterišu različita gledišta, političke pozicije i metode akcije. Najopštija tačka oko koje možemo da definišemo feminizam je unapređivanje društvenog položaja žena. Iz savremene perspektive feministički i/ili ženski pokret definišemo kao socijalni i politički pokret čiji su glavni učesnici, aktivisti i lideri žene, i koji obuhvata veoma širok spektar ciljeva, metoda i ideologija. Često se u literaturi sreću, upotrebljavaju i prepliću pojam ženskog pokreta i feminističkog pokreta. U feminističkoj literaturi možemo sresti objašnjenje da su feministički pokreti ustvari ženski pokreti, ali zato nisu sve pripadnice ženskog pokreta feministkinje, odnosno nemaju feminističke aspiracije. Feministički pokret je tip ženskog pokreta sa specifičnim feminističkim diskursom i on je (akteri I ideje) podvrsta ženskog pokreta, dok je feministička svest posebna vrsta rodne svesti. Ono što razlikuje feminizam od jednog opštijeg ženskog identiteta i interesa je predmet spora, ali je jasno da dok sve feministkinje poseduju rodnu svest, mnoge žene sa rodnom svešću neće uzeti u obzir, niti sebe smatraju feministkinjama.⁴ Neke teoretičarke feminizma vide razliku između ženskog pokreta i feminističkog pokreta u tome što ženski pokret radi na boljem statusu žena i za žene, ali za razliku od feminizma, on ne dovodi nužno u pitanje patrijarhalni sastav u celini. Za njih feministički ciljevi uključuju ukidanje rodne nejednakosti, muške dominacije, promenu statusa žena u društvu, rad na ženskim ljudskim pravima.⁵ Ali u literaturi, takođe, možemo naći i da druge autorke koriste oba pojma naizmenično, ne dovodeći u pitanje ovu vrstu razlike, zato što se ovi

3 Lovenduski, Joni, "Introduction: state feminism and political representation of women", in: Lovenduski, Joni, ed., *State Feminism and Political Representation*, Cambridge University Press, 2005, str. 16.

4 McBride, Dorothy E., Mazur, Amy G., *The Comparative Study of Women's Movements: Conceptual Puzzles and RINGS Solutions*, Prepared for presentation at the annual conference of the American Political Science Association, Washington D.C. September 1-4, 2005.

5 Beckwith, Karen, *Beyond compare? Women's movements in comparative perspective*, European Journal of Political Research, 2000/37, str. 431-468.

pokreti zajedno bore za ženska prava i idu iz istog socijalnog i političkog konteksta.⁶ Pored svega, krajnji cilj feminizma je, takođe, bolji status svih žena.

Ogromna većina značajnih feminističkih kampanja, kako kroz istoriju tako i danas, ima izrazitu dimenziju borbe na polju prava žena i izgrađivanja normativnog okvira ženskih prava na međunarodnom i regionalnom nivou. Zahtev za jednakim pravima žena, koji je bio i latentan i manifestan, uvek je ostajao važan deo feminizma na teorijskom i praktičnom nivou.⁷ Ženski pokret se borio, na primer, za ciljeve koji sežu od dobijanja prava glasa za žene, zahteva za jednakim pristupom obrazovanju i povećanja broja žena na pozicijama moći u javnom životu, do legalizacije abortusa, prestanka obrezivanja žena i ukidanja restriktivnih ili ponižavajućih pravila odevanja. Parole ženskog pokreta »lično je političko« i »privatno je javno« učinile su da se status žena i žensko iskustvo o sopstvenom položaju učine društveno vidljivom i realnom činjenicom života žena. Razotkrivanje porodičnog nasilja ide uporedo sa organizacijom ženskih grupa protiv nasilja i feminističkim istraživanjima statusa žene u teoriji (sociologija, pravo, teorija politike, antropologija, ekonomija, istorija i dr.) i društvenoj praksi. Ta dvosmerna i simultana aktivnost žena bila je deo strategije feminističkog pokreta za ostvarivanje ženskih prava.

Karol Smart smatra da se istorija feminizma »dopisuje« sa istorijom koncepta jednakosti.⁸ Naime, feminističke studije prava su iz različitih perspektiva krenule da istražuju pitanje uloge prava u feminističkom aktivizmu i borbi za ženska prava. Feministička pravna teorija je od osamdesetih godina XX veka uspela da naše razumevanje zakona i njegovog potencijala za reformu socijalnih i političkih normi dramatično preoblikuje, tako što je u tradicionalnu pravnu doktrinu i metodu uvela analitički diskurs roda.⁹

1. Ženska prava u socijalno istorijskom kontekstu. Socijalna činjenica da »žene u istoriji nisu dobile ništa, za šta se same nisu izborile«¹⁰ može se potvrditi samom istorijom ženskih prava. U istorijskom smislu žene su bile isključene iz prava, one su tokom vremena dobijale neka prava i to pre svega ona koja su se odnosila na privatnu oblast života, odnosno njihove porodične uloge i funkcije. U antičkoj Grčkoj žena je

6 Pogledati o tome u: Lovenduski, Joni, op. cit., str. 1-20; 260-294.

7 Pateman, Carol, *Ženski nered*, Zagreb, Ženska infoteka, 1998, str. 112.

8 Smart, Carol, op. cit., str. 132.

9 Op. cit., str. 135.

10 Iveković, Rada: *Pravo na razliku? Paritet, kvote, da ili ne?*, "Kruh i Ruže", br.8/1998-1999. str. 29.

bila potčinjena, svedena na poluropstvo i nije uživala gotovo nikakva prava (Sparta je bila izuzetak). Kada Aristotel kaže da je žena žena, na osnovu jednog nedostatka i da takva treba da živi zatvorena u svom domaćinstvu i bude podređena muškarcu, on samo izražava opšti stav društva tog vremena. Teret “aristotelovske tradicije koja od muškarca stvara aktivni princip, a od žene pasivni element”¹¹ nastavio se, te tako na primeru Rimske Republike možemo da uočimo kako su žene toga doba imale prava kao sestre, kćerke (kćerka ima pravo na nasleđe kao i njena braća) i supruge, ali im se zato kao polu (“glupost i nepostojanost njenog pola”) nije priznavala ravnopravnost sa muškarcem. Hrišćanska ideologija je znatno doprinela ugnjetavanju žena. Žena je u to vreme bila apsolutno zavisna od oca i muža. Zakonom je bila zaštićena samo kao svojina muškarca i majka njegove dece. Kada se sredinom srednjeg veka uspostavio feudalizam, položaj žene bio je veoma neodređen. Za feudalno pravo karakteristično je da se u njemu meša pravo vrhovne vlasti sa pravom lične svojine, pravo države sa privatnim pravom. Time se objašnjava zašto je žena tada bila i slavljena i ponižavana. Svuda su ženine pravne mogućnosti ravne nuli, a društveni običaji strogi.¹² Svi evropski zakonic i bili su sastavljeni po ugledu na kanonsko pravo (rimsko i germansko) koje je bilo nepovoljno za ženu. »Između XVI i XVIII veka žene su bile povremeno politički angažovane, najčešće je to bio rezultat njihovog porodičnog statusa. Kao pojedinci one nisu imale pravo javnog glasa«¹³ Zapravo, od početka XV veka do XIX veka pravni status žene ostao je gotovo nepromenjen.

Javan i glasan poziv za jednakim pravima žena, koji je ujedno i bio raskid sa izolacijom u okvirima privatnog života i ulazak u javnost, začetak je organizovane borbe za ženska prava. Započeo je periodom buržoaskih revolucija i nastankom građanskog društva na kraju XVIII veka i početkom XIX veka. Istorijske činjenice pokazuju da su buržoasku revoluciju svojim političkim angažovanjem (gotovo isključivo) ostvarili muškarci, sa jasnim istorijskim zahtevom da ljudi budu slobodni i ravnopravni. Međutim, ideje slobode utemeljene u “*Deklaraciji prava čoveka*” nisu se odnosile na žene, iako je njihovo političko izrastanje teklo paralelno. Politička artikulacija društvenog položaja žene, te 1789. godine, pokazala se u punom zamahu

11 Burdije, Pjer, *Vladavina muškaraca*, CID, Podgorica, 2001., str. 119.

12 Pogledati o tome više u: De Bovoar, Simon, *Drugi pol I*, Beograd, BIGZ, 1982, str. 118-170; Beard, Mary R., *Woman as a Force in History*, New York, Collier Books, 1962, str. 181-214.

13 Lovenduski, Joni, *Women and European Politics: contemporary feminism and public policy*, University of Massachusetts Press, 1986, str. 2.

u “*Deklaraciji prava žena*” koju je objavila Olimpija de Guž, ističući zahtev da sve privilegije muškaraca moraju da budu ukinute i da žene treba da imaju ista prava kao i muškarci. Zahtevala je da žene dobiju puna politička prava, uključujući i pravo da se kandiduju za parlament ili bilo koju javnu funkciju, a pritom je konstatovala da je muška superiornost prazna izmišljotina. Jakobinska vlast i Robespjer ukinuli su ženske političke klubove, oterali žene nazad u kuću, a Olimpiju de Guž su osudili i 1793. godine poslali na giljotinu. Na sličan način završile su i ostale saborkinje Olimpije de Guž.¹⁴ Ideje i teorijska upitanost o potčinjenom društvenom položaju žene i njenim pravima¹⁵ u XIX veku su se na različite načine, u geopolitičkom i idejnom/ideološkom smislu, pretočile u akciju žena.

Istinski zamajac borbe za prava žena bilo je jasno pojmovno utemeljenje, teorijsko i idejno artikulisanje zahteva za zastupanjem i ostvarivanjem osnovnog političkog prava modernog doba – pravom glasa za žene. U tom kontekstu »osnivačko« mesto zauzimaju dve rasprave, jedna je Helen Tejlor - *Žensko pravo glasa* iz 1851. godine, i druga Džona Stjuarta Mila - *Potčinjenost žena* iz 1861. godine. Dž. S. Mil je svojom opštom liberalističkom idejom o izbornim reformama i biračkim pravima, zahvatio i pitanje prava glasa za žene. Jednaka građanska prava za žene, kao i jednak tretman muškaraca i žena pred zakonom koje je zahtevao Mil, samo su izraz potrebe za legalizacijom njihovog mogućeg, a u tom trenutku bitno drugačijeg položaja, u porodici i društvu. U engleskom Parlamentu će reći ono što do tada niko nije rekao, ni pokušao da kaže: «Ubeđen sam da su društveni odnosi između dvaju polova, koji jedan pol potčinjavaju drugom u ime zakona, rđavi u svojoj biti i da čine jedan od glavnih otpora napretku čovečanstva; ubeđen sam da oni moraju ustupiti mesto potpunoj jednakosti».¹⁶ Činjenica da je Mil žensko pitanje shvatio kao političko pitanje (na pr. kao pravo glasa) i danas zadržava svoju aktuelnost, neokrnjenu neumitnim protokom vremena. Evropa i Amerika su mnogo decenija posle zalaganja Dž. S. Mila dale ženama građanski i politički status preko prava glasa. Činjenica je da

14 De Bovoar, Simon, *Drugi pol I*, Beograd, BIGZ, 1982, str. 154.

15 Različite ideje o ženi, njenom mestu i položaju u porodici i društvu, kao i njen pravni položaj, bile su predmet teorijskog prosuđivanja mnogih teoretičara/teoretičarki, filozofa i filozofkinja kroz istoriju filosofije i istoriju socijalnih ideja. O tome su raspravljali Platon, Aristotel, Oracio Plata, Kristina de Pizan, Pulen de la Bar, Olimpija de Guž, Šarl Monteskje, Žan Žak Ruso, Tereza de Avile, Meri Astel, Meri Volstonkraft, i dr. (Beard, Mary R., *Woman as a Force in History*, New York, Collier Books, 1962, str. 64; Schneir, Miriam, *Feminism – The Essential Historical Writings*, New York, Vintage Books, 1992, str.110-117; 293-305.)

16 Mil, Džon Stjuart/Mil, Herijeta Tejlor, *Rasprave o jednakosti polova*, Beograd, Filip Višnjić, 1995, str. 61.

je ženski pokret pokrenuo veliki broj političkih i statusnih pitanja, koja su se odnosila na građanska i politička prava žena.

2. Ženski pokret/feministički pokret kao rodno mesto ženskih prava. Novonastali ženski pokret i prve feministkinje (sifražetkinje) organizovano su krenule u sukob sa državom i »muškom kulturom«, one su sredinom XIX i u ranom XX veku počele borbu za ženska prava, odnosno, preciznije, na samom početku, pre svega, za žensko pravo glasa. Organizovana i sveobuhvatna borba engleskih žena počela je 60-tih godina XIX veka. »U intelektualnoj političkoj klimi XIX veka feminizam je bio logični produžetak egalitarnih principa liberalnih i socijalističkih filozofa i odgovor na stara ograničenja u životima žena.«¹⁷ Od tada je ženski pokret vodio nekoliko kampanja za ženska prava i omogućio: promenu zakona o imovini i zaradama žena, osnivanje ženskih koledža i slobodan pristup ženama na univerzitet (žene su primljene prvi put na Kembridž i Oksford 1870. godine, a 1878. godine Londonski univerzitet im je odobrio akademska zvanja), ukidanje Zakona o zaraznim bolestima koji je zloupotrebljavao određenu grupu žena, i, najzad, uporno i stalno insistiranje na glasačkom pravu za žene.¹⁸

Posmatrano istorijski, zahtev za jednakim pravima žena i muškaraca vezuje se za nastanak sifražetskog pokreta (tzv. »stari« feminizam ili »prvi pokret žena«), koji je i sam, u socijalnom smislu, izrastao iz različitih pokreta za poboljšanje načina života i uslova rada ili za ostvarenje nekih prava.¹⁹ Kasnije se, kako kaže S. Walby, taj »prvi talas« feminizma ili »stari feminizam«, zalagao i vodio borbu za pravo žena na razvod braka, za slobodan pristup žena školovanju i obrazovanju, kao i prava (udatih) žena vezana za posjedovanje imovine.²⁰ U toj fazi razvoja građanskog društva uspostavljen je, možemo reći, transistorijski »rodni ekonomski model«,²¹ sa zahtevom da se

17 Lovenduski, Joni, op. cit., str. 6.

18 Beard, Mary R., *Woman as a Force in History*, New York, Collier Books, 1962, str. 159; Schneir, Miriam, *Feminism – The Essential Historical Writings*, New York, Vintage Books, 1992, str.110-117, 293-305.

19 Pogledati više o tome u: Bovoar, Simon de, *Drugi pol I-II*, Beograd, BIGZ, 1982., str. 170-190.; Albistur, Maité/Armogathe, Daniel, *L'histoire du féminisme français 2*, Paris, Editions des Femmes, 1977., str. 449-593.; Beard, Mary R., *Woman as a Force in History*, New York, Collier Books, 1962, str. 157-180.

20 Walby, Sylvia, *Theorizing Patriarchy*, Blackwell, London, 1990, str.33.

21 Kristina Delfi u knjizi *Zatvorena u kući* kaže da je patrijarhalna eksploatacija opšta, specifična i glavna opresija žena: opšta, jer se tiče svih udatih žena; specifična, jer su samo žene obavezne da pružaju domaće usluge; glavna jer kada žene rade, klasna pripadnost koju izvlače iz toga rada uslovljena je njihovom trostrukom eksploatacijom kao žena. Naime, bračnim zakonom i praksom nasleđivanja onemogućen im je pristup sredstvima za proizvodnju; zarade su im neutralisane odbijanjem vrednosti usluga koje moraju da plate da bi zamenile sopstveni neplaćeni rad, patrijarhalna

ženama ne dozvoli da izađu iz kuće i tako postanu konkurentne na tržištu rada. To je bio način da se žene isključe iz procesa donošenja ekonomskih, političkih i privatnih odluka; odnosno, postojala je, kako kaže Džon Stjuart Mil, »zakonska podređenost jednog pola drugom«.²²

Savremeni ili novi društveni pokreti u XX veku javili su se kao proizvod novih potreba i modernih društvenih protivrečnosti u jednoj drugačijoj koncepciji društvene promene. U tom vremenu, istorijski i kulturno, važno mesto zauzeo je pokret za oslobođenje žena, ženski pokret ili feministički pokret. Kerol Pejtmn, misli da je sa erupcijom ženskog pokreta s kraja šezdesetih godina XX veka dobijeno »novo i krajnje uznemirujuće shvaćanje demokracije i političkoga života.«²³ Različiti socijalni, politički, kulturni i ekonomski uslovi u savremenom svetu odredili su stavove različitih društava prema teorijskom i političkom rešavanju ženskog pitanja, kakvo je emancipacije žena, kao i opštem problemu ravnopravnosti žena i muškaraca. U širokoj različitosti društava u kojima nastaje, moderan ženski pokret, prema Džulijet Mičel, karakteriše ona zajednička situacija diskriminacije žena i sličnih uslova u kojima žene žive.²⁴ Može se reći da feminizam „raskrinkava 'mobilizaciju pristrasnosti' koja je tradicionalno delovala u okviru političke teorije, pomoću koje su generacije muških mislilaca, nespremni da ispituju privilegije i moć koje je uživao njihov pol, uspevale da ulogu žene drže podalje od političkog programa.“²⁵ Jedna od njegovih bitnih karakteristika je pokušaj da celovito pronikne u problem društvene nejednakosti polova, ne ostavljajući po strani nijednu oblast niti sferu društvene stvarnosti, pa tako ni društvene nauke (sociologija, pravo, politička teorija, istorija, psihologija, jezik, i dr.)²⁶

opresija diktira uslove vršenja njihovog spoljašnjeg zanimanja. Da bi se zaposlile, žene najpre moraju da ispune svoje "porodične dužnosti", koje u kapitalizmu postaju hendikep, i koriste se kao izgovor za njihovu eksploataciju na poslu. Uz patrijarhalnu eksploataciju, drugi veliki vid opresije žena je seksualna eksploatacija, čiji uzrok i sredstvo predstavlja kontrola reprodukcije. "Ustanoviti zašto i kako ove dve forme eksploatacije utiču jedna na drugu i uzajamno se pojačavaju, i zašto i kako obe imaju isti okvir i instituciju, porodicu, trebalo bi da bude jedan od primarnih teorijskih ciljeva". (Prema: Maynard, Mary, *Sociological theory*, New York, Longman, 1989, str. 93).

22 Mil, Džon Stjuart/Mil, Herijeta Tejlor, op.cit., str. 61.

23 Pateman, Carol, *Ženski nered*, Zagreb, Ženska infoteka, 1998. str.10.

24 Mitchell, Juliet, *Woman's Estate*, Penguin Books, Balthimore, 1977, str. 45.

25 Hejvud, Endru, *Političke ideologije: Uvod*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005, str. 254.

26 Papić, Žarana, *Sociologija i feminizam*, Beograd, IIC SSO, 1989, str. 9.

Neofeministički pokret je započeo u SAD, gde je identifikovao specifičan politički prostor za svoju borbu. Američki neofeminizam nije bio ni teorijski, ni politički homogen i kretao se od radikalne struje koja je tražila potpunu promenu i ukidanje svih socijalnih moći, do reformističke struje koja je zahtevala slobodnu participaciju žena u postojećim društvenim strukturama. Svest o polu i samoosvešćenje diskriminiranih američkih žena, pokazalo je najveću snagu i moć onda kada je autonomno i radikalno bila pokrenuta feministička akcija van ostalih društvenih potencijala. Američke feministkinje su predstavljale populaciju žena srednje klase, sa fakultetskim obrazovanjem, koje su uspele da sruše mnoge američke mitove i stvore alternativni javni prostor. Izgradile su sopstveni autentični kulturni identitet, promenivši mnoge zakonske, društvene i običajne norme. Beti Frajden je 1966. godine osnovala organizaciju *National Organization of Women - NOW* (Nacionalna organizacija žena), koja je 1971. godine brojala 10 000. članica i smatrana je grupom za pritisak koja je tražila: jednaka prava u porodici, jednake plate muškaraca i žena, ukidanje seksističkih stavova u javnosti, I dr.

Zapadnoevropski feminizam (najuticajniji je bio pokret žena u Velikoj Britaniji i Francuskoj) javlja se na različitim istorijskim i političkim tragovima od američkog, koji je već imao hronološki i teorijsko-politički primat. Na drugoj strani, bogata feministička tradicija Evrope bila je plodno, naizgled zaboravljeno tle, iz kojeg je krenuo pokret za oslobođenje žena. Tenzija šezdesetosmaških sukoba radnika, intelektualaca i studenata sa društvom proširila se energično i entuzijastično na aktuelizovanje ženskog pitanja. Ženski pokret u Evropi se na početku borio za najelementarnija građanska prava. Na primeru borbe žena u MLF za legalizaciju pobačaja i kontracepcije (u jednom trenutku je to bila središnja tačka programa emancipacije žena) može se videti način na koji feminizam uspeva da menja stavove. Ono što je do tada od društva i prava bilo saterano u ličnu oblast iskustva, eksplodiralo je u političkom i društvenom prostoru.

U Velikoj Britaniji 1970. godine mnogo radikalnija ženska struja osniva pokret - *Women's Liberation Movement - WLM* (Pokret za oslobođenje žena), sa kojim se krenulo u praktičnu realizaciju ideje za oslobođenje žena i koji će vršiti pritisak na vladu, medije, univerzitet, da bi se dobilo pravo na abortus, promenila seksistička slika o ženi, ukinula diskriminacija na poslu i dr. Ovaj pokret predstavljao je uporište oko koga su se organizovale žene i tako

prvi put krenule da radikalno ruše postojeći seksizam društva. Prva nacionalna konferencija WLM-a istakla je zahteve koji su se ticali: raspolaganja sredstvima za kontracepciju i slobodni pobačaj, besplatnog i za sve pristupačnog zbrinjavanja dece, jednakih šansi u obrazovanju i profesiji, kao i istih zarada za sve. Zahtevi za pravnu i finansijsku nezavisnost žena i protiv diskriminacije lezbejki dodati su 1974. godine na Drugoj nacionalnoj konferenciji, da bi 1978. godine bio priključen i zahtev protiv silovanja i nasilja nad ženama.

U Francuskoj je mobilizaciju žena, pretežno sa Univerziteta, izazvala njihova rešenost da počnu odlučivati o svom telu. Kada se 1970. godine oglasio *Mouvement de liberation des femmes - MLF* (Pokret za oslobođenje žena) francuska javnost je počela da govori o pitanjima vezanim za oslobođenje žena. Središte pokreta činila je najpre borba za pobačaj i kontracepciju. Borba za ukidanje zakona iz 1920. godine okupila je žene i predstavljala polaznu tačku feminističke kritike seksističkog društva. Na tom primeru može se videti način na koji feminizam uspeva da menja stavove. Ono što je do tada od strane društva bilo saterano u ličnu oblast iskustva (kontracepcija, pravo na rađanje i ne-rađanje) eksplodiralo je u političkom i društvenom prostoru. Osnovana je 1978. godine *Liga ženskih prava*, kojom je predsedavala Simon de Bovoar.

Feministkinje su svoj angažman zasnivale kako na revolucionarnim, tako i na reformističkim političkim tradicijama, a feministička teorija je često pronalazila uporište u potpuno različitim političkim tradicijama i vrednostima. Poslednja decenija XX veka bila je obeležena poslednjom fazom osnivanja feminističkih grupa u celom zapadnom svetu, zemljama Istočne Evrope, kao i svim ostalim delovima sveta. Iz feminizma 70-tih godina XX veka ušlo se u fazu »postfeminizma« i procesa »radikalne diversifikacije«. Feminizam liberalne, socijalističke i radikalne struje koji je činio temelj drugog talasa feminističkog pokreta, revalorizovao se u postmoderni feminizam trećeg talasa i na gledišta psihoanalitičkog feminizma, crnačkog feminizma, queer feminizma, postolonijalnog feminizma, ekofeminizma, itd.

U XX veku osnovan je ogroman broj ženskih grupa, različitih orijentacija, struja, nepomirljivih ubeđenja, ali istog cilja. Sada, kada su ta prava osvojena, žene još uvek rade na zaštiti već jednom ostvarenih prava i sloboda (zabrana abortusa, podzastupljenost žena u politici, nasilje nad ženama, feminizacija siromaštva, prava žena LGBT orijentacije, i dr.).

4. Feminizam i diskurs ženskih prava. Feminističke pravne studije i praksa počele su da istražuju iz različitih perspektiva pitanje uloge prava u feminističkim borbama. Neofeminističkog pokret je jasno povukao liniju razumevanja između suprotnosti normativnog i stvarnog, de jure stanja i realnih uslova nejednakosti, koji stvaraju društvene antagonizme, a time i okolnosti za određenu vrstu društvenih promena. Ili, rekli bismo, da »feminizam ne traži ništa više za žene i ništa manje za muškarce, već traži pravednu raspodelu moći, prava i odgovornosti između spolova, pravo na donošenje i sprovođenje odluka, u najkraćem jednake mogućnosti za sve«. ²⁷ Ta činjenica je jedno od objašnjenja zašto je pokret za ženska prava zajedno sa »feminističkom kritičkom ofanzivom« ²⁸ počeo da utiče na promenu statusa problema položaja žena i odnosa polova. Kao model promene usmeren je, između ostalog, i na proces u kome se mogu konstatovati »manjkavosti pravnog sistema usled koga su (kao jednog od kompleksa društvenih razloga) žene siromašnije od muškaraca, više od muškaraca seksualno i fizički zlostavljane, manje plaćene od muškaraca, više od muškaraca podižu godinama malu decu, žrtvujući više od muškaraca svoju profesionalnu karijeru zbog toga, imaju manje mogućnosti da iskoriste svoje sposobnosti od svojih muških kolega u naučno-obrazovnoj ili drugoj profesionalnoj sredini, više su eksploatisane od muškaraca i više opterećene nametnutim stereotipima o sopstvenoj ženstvenosti i (jedino) prihvatljivom ženskom ponašanju.« ²⁹

Kako možemo videti iz istorije ženskog pokreta, detektovanje praksi i načina kršenja ženskih prava kao kršenja ljudskih prava, postalo je teorijski relevantno pitanje koje je dobilo svoje mesto u istraživanjima u okviru ženskih studija ili pravnih studija roda. Aktivističkim delovanjem i teorijski utemeljenim debatama izgrađena je ideja da žene imaju neotuđiva ljudska prava i da stvarnost nasilja i različitih instanci diskriminacije s kojima one žive, u svetu i kod nas, nije stanje koje se ne može promeniti. Ujedinjene nacije su pre više od pet decenija, 1962. godine, započele rad na institucionalizaciji mehanizama za postizanje rodne ravnopravnosti onda kada su se, na tragu rada Komisije za status žena UN, u svetu konstituisale Nacionalne komisije za status žena. Od prve Svetske konferencije o ženama (Meksiko Siti, 1975.godina), gde je usvojen Svetski plan akcije u kome su nacionalni mehanizmi definisani kao efikasne

27 Knežević, Đurđa, *Feminizam kao politički odgovor*, "Kruh i ruže", br.10-1998/1999, str. 87.

28 Papić, Žarana, op.cit., str. 11.

29 Emerton, R., Adams, K., Byrnes, A., and Connors, J., ed., *Women's Human Rights: Leading International and National Cases*, London, Cavendish Publishing Limited, 2005, str. XVIII

tranzicijske mere za ubrzano ostvarivanje jednakih mogućnosti za žene i njihovu potpunu integraciju u život nacije, do 1985. godine u 90% zemalja sveta osnovani su nacionalni mehanizmi za žene, do značajne konferencije žena u Pekingu 1995. Godine.³⁰ U Evropskoj Uniji prvi dokument koji se odnosio na položaj žena je Rezolucija 356., Savetodavne skupštine o političkom, socijalnom i građanskom položaju žena u Evropi, doneta 1967. godine. U početku je Savet Evrope išao linijom razvoja i rada Ujedinjenih nacija, da bi nakon 1981. godine osmislio svoj način delovanja i krenuo da razvija politiku ravnopravnosti polova. Dekada žena (1975/1985.) je u društvenom smislu bila razdelnica koja je obeležila kraj jednog procesa i početak drugog. Zaštita i unapređenje ženskih prava i ravnopravnost među polovima zagarantovana je pravnim aktima koje donose organi Evropske Unije. Regulative, direktive i odluke, rezolucije i preporuke kao pravni akti EU imaju obavezujući karakter, njima se definišu ciljevi Unije i državama članicama savetuje sprovođenje određenih mera.³¹

5. Feministički projekat u pravu. Pitanja koja su se pojavila kao deo borbe za jednaka prava žena i muškaraca postala su nezaobilazni deo procesa redefinicije nekadašnjeg praktikovanja prava u naivno-pozitivističkom obliku. U širokom okviru u kome je funkcionisala pravna misao i teorija, »pronađeno« je mesto za deo feminističkog projekta u pravu koje je imalo za generalni cilj da *žene učini vidljivim* - i to je suština i smisao feminističke intervencije u pravu.³² Ako postavimo pitanje šta je feminizam uradio sa pravom, ili u pravu, ili kroz pravo, onda se taj put kretao od ideje da se upotrebi okvir ljudskih prava kako bi se obezbedila pravda, autonomija ili jednakost za žene, što je naravno postavljalo i dileme, dovodilo do velikih debata, ostavljalo otvorena pitanja: kakva su ograničenja ili potencijal prava, šta radimo, šta nam znači feminizam (uključujući pol/rod razliku) šta nam znače prava, šta je

30 Ibidem., str.12.

31 Pravni akti Evropske Unije koji regulišu ravnopravnost polova obuhvataju i izdvajaju četiri posebno važne oblasti: 1. Jednaka zarada za rad jednake vrednosti, 2. Posebna zaštita trudnih radnica, materinstva i roditeljskog odsustva (odsustvo radi brige o detetu), 3. Afirmativna akcija, i 4. Podjednako učešće žena i muškaraca u procesima donošenja odluka.

32 Kada je oktobra 1987. godine na Univerzitetu Harvard, sociološkinja Džesi Barnard (Jessie Bernard) govorila o predmetu istraživanja svoje knjige *Feminističko prosvetljenje*, ona je širu intelektualnu i akademsku javnost Amerike upoznala sa neverovatnim brojem kurseva *Ženskih studija* ustanovljenih i razvijanih od 1969/1970 godine (do 1986/1987. godine bilo ih je preko 30 000.). Jedan deo tog "feminističkog prosvetiteljstva" pripada feminističkoj pravnoj misli. Više o tome u: Dalton, Claire, "Where We Stand: Observation on The Situation of Feminist Legal Thought", u: Olsen E. Frances, ed., *Feminist Legal Theory I: Foundations and Outlooks*, New York University Press, New York, 1995.

feministička kritika prava i/ili kakve ideje postoje za rekonstrukciju prava na zadovoljavajući način. Feministička pravna teorija je zasnovana na opštem sudu da zakonski tretman žena u odnosu na muškarce nije bio ni jednak, ni pravedan.³³ Kler Dalton,³⁴ kao vodeća teoretičarka feminističke pravne teorije, kaže da moramo da istražimo i razumemo žensko iskustvo, kao i način kako se zakon i institucije suprotstavljaju ženama i kakve se sve promene mogu učiniti u tim okolnostim. Kritički pristup i osporavanje tradicionalnih metoda u pravu razvili su alternativni, feministički metod u pravu, koji se zasniva na iskustvima isključenosti žena, uvodi metod »postavljanja pitanja ženi« i izgrađuje feministički, praktični odnos prema ženi kroz proces »podizanja svesti«. Svaka od ovih metoda je i kritička i konstruktivna, tako što zadržava koncept nearbitrarne istine, zasnovane na iskustvu i bez »gtovih istina«.

Za sam razvoj feminističke teorije prava značajna je suštinski relacija između tri feminističke paradigme - *raznolikosti*, *razlike* i *podele*, sa jasnim stavom da to nisu fiksirane kategorije.³⁵ »*Raznolikost* se odnosi na podeljena kolektivna iskustva koja nužno ne podrazumevaju odnose subordinacije, na primer zasnovano na godinama, nacionalnosti, seksualnom identitetu. *Podela* se dešava kada se raznolikost prevodi u odnose subordinacije. *Razlika* označava situaciju kada raznolikost postaje osnova otpora protiv takve subordinacije«. ³⁶ Postoje tri faze razvoja feminističke pravne teorije. Početna faza bila je »etapa jednakosti«, gde su se žene borile za jednaka prava i predstavljanje. Od tada su žene stekle pravo glasa, bolji pristup poslovima u kojima su dominirali muškarci, i dr. Druga faza je »etapa različitosti«, gde je bilo uzeto u

33 S. M. Okin je u prikazu sistema vrednosti sudija u američkom pravu konstatovala da bez obzira na vidljive društvene promene položaja žene i dalje postoji uticaj funkcionalističkog modela mišljenja o ženi. Ona kaže da je njegovo poreklo u političkoj misli Platona (*Zakoni*), Aristotela, Rusoa i drugih. Naime, kao i ovi mislioci, i pravosuđe je pretpostavljajući neminovnost tradicionalne strukture porodice bilo daleko sklonije da to pripíše mestu, ulogama i funkcijama koje žene u njoj imaju, nego da prizna značaj potencijala žena, kao i sama ženska prava. (Okin, Susan Moller, *Women in Western Political Thought*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1979, str. 233-246).

Istraživanje A. Pertmen (1994) pokazalo je da muškarci i žene vrlo različito misle o pravdi, naime, oni dokaze vide različito i priznaju različite »kodove« pravde. Rezultat ovog i sličnih istraživanja nam utoliko »otvara oči«, kada pokušavamo da nađemo odgovor na pitanje kako o tome - rodnim razlikama - iz predmeta i problema svojih istraživanja misle različiti filozofi, pravnici, kriminolozi ili sociolozi. Pogledati više o tome u: Grana, Sheryl J., *Women and (In) Justice*, Allyn and Bacon, Boston, 2002, str. 1-15.

34 Ibidem, str. 1-15.

35 U literaturi na anglosaksonskom jeziku raznolikost se prevodi kao *diversity*, razlika kao *difference* i podela kao *division*

36 Lister, Ruth, "Citizenship: Towards Feminist synthesis", in: *Citizenship: Pushing the Boundaries*, "Feminist Review", Number 57, Autumn 1997, str. 44.

obzir žensko iskustvo i različitost. Između ostalog, to su pitanja koja se tiču nepravde na radnom mestu, pitanja vezana za trudnoću, i tako dalje. Na kraju, »etapa raznovrsnosti« u kojoj se menja fokus gledanja na iskustvo ženske manjine.³⁷

Ipak, koliko god bila razučena i oslonjena na različita teorijska gledišta, feministička pravna teorija je koncentrisana na ideju da je društvo oblikovano patrijarhalno i da njime dominiraju muškarci, da se proizvodi polno zasnovano nasilje i strah od njega, polno specifično siromaštvo i strah od njega, i tako dalje - održavajući i štaviše razvijajući pritom pravni sistem koji takve pojave nije u stanju da eliminiše. Inače, tu je stalno prisutna i svest, da promena prava sama po sebi, međutim, ne menja strukture moći i da pravo nije jedini ključ za ona vrata koje je zaključao patrijarhat. Odnosno, ne treba zaboraviti na reči Kerol Smart, koja kaže da se moraju promeniti društveni stavovi i da zakon treba da bude marginalizovan, kao sredstvo za ostvarenje ciljeva feminizma. Takođe, ona upozorava da feminizam treba da izbegne „zov sirene prava” i da se u tom odnosu prizna moć feminizma da izgradi alternativnu stvarnost onoj koja se manifestuje kroz pravni diskurs.³⁸

Stara pitanja i problemi feminističke teorije prava, debate o »jednakosti /različitosti« i razlika »privatno/javno, izražavaju potrebu da pravo prestane da žene tretira “muški” i da počne da ih tretira “ženski”. Feministička pravna teorija smatra da je pojam ljudskih prava zbog svog patrijarhalnog karaktera krajnje problematičan. »Feministička jurisprudencija, najkraće rečeno, ispituje osnovne pravne principe kao što su pravda, jednakost, uslovi i situacije posedovanja ili lišenosti prava, i sl. koji su relevantni za sve pravne oblasti, ali posmatrano kroz prizmu specifičnih ženskih potreba i zahteva. Njena osnovna ideja je uočavanje činjenice da iako zakoni imaju jasne pretenzije da predstavljaju interese svih ljudskih bića, da su žene kroz donošenje i formulisanje zakona i njihovu primenu od strane muškaraca stavljene na stranu, učutkivane, loše tumačene, deprivilegovane i podređene, neadekvatno zaštićene od nasilja i diskriminacije raznih vrsta.«³⁹ Nikol Lesej tvrdi da ako želimo da upotrebimo pravni okvir da ojačamo žene i uklonimo polno-zasnovane nedostatke, moramo da

37. Dalton, Claire, op.cit., str. 34.

38 Smart, Carol, op. cit., str. 8.

39 Mršević, Zorica, *Feministička jurisprudencija, Ženske studije i istraživanja*, Beograd. Dostupno na: <http://www.zenskestudie.edu.yu/pages/e-library/e-lib0001.html>

razumemo i ograničenja, odnosno, potencijal prava. I zato je, kako kaže, neophodno uvesti u ovo polje prava efikasnost pokreta za ženska prava i politički relevantnu feminističku analizu, što pretpostavlja kontinuiranost dijaloga između istraživačica i aktivistkinja.⁴⁰

Završne napomene. Kao što smo već imali prilike da napomenemo, ne treba verovati da će se sve promeniti kada se promene zakoni. Potrebne su društvene promene u pogledu različitih ženskih potreba. Kako dovesti u pitanje tzv. »prirodnost« muških privilegija? Znači, ne postavljaju se samo pravna pitanja, tako da je ta borba mnogo komplikovanija i kompleksnija od sukoba mišljenja i metodoloških ograničenja u okvirima pravnog sistema. Na primer, promene u porodičnom pravu nisu nikada samo formalne prirode, one propituju privilegije očinstva, autoritet muškarca, koncept roditeljstva, raspodelu porodičnog vremena, gde se više slobodnog vremena namenjuje muškarcu i gde on ima veću ekonomsku moć. Društvena konstrukcija braka i porodice omogućuje specifični kontekst koji unapređuje, podržava i održava fizičku snagu muškarca protiv žena, kao i mnoga toga drugog što čini naše socijalne odnose i veze kompleksnim.

Sa druge strane, u ovom socijalnom trenutku, »žene su jedna od novijih snaga koje nasleđuju i preuzimaju istorijski zadatak da transformišu ljudska prava tako da ona odraze širi spektar iskustava i težnji.«⁴¹ Isto tako, ženski pokreti, nacionalni i transnacionalni, iskoristili su promenjeni politički kontekst od 1990. godine za napredak ženskih prava. Jedan od uspeha koji je bio vredan pažnje je dovođenje problema reproduktivnog zdravlja, seksualnih i reproduktivnih prava, nasilja prema ženama i nejednakosti moći u rodnim relacijama, u centar globalnih i nacionalnih debata i izmene regionalnih i nacionalnih zakonodavstava.⁴² Poslednjih godina žene su preusmerile temu sa isključivo "ženskog pitanja" – odvojene sfere koja se uglavnom u društvu smatra drugorazrednom – i počele da povezuju ženske probleme i saznanja sa drugim društveno-političkim pitanjima. Time su žene iz ženskog/feminističkog pokreta pomerile naša iskustva sa margine u centar i dovele u pitanje bazične koncepte društvenog poretka. Nije reč samo o transformisanju života

40 Lacey, Nikola, "Feminist Legal Theory and the Rights of Women", in: Knop, Karen, ed., *Gender and Human Rights*, Oxford University Press, New York, 2006, str. 55.

41 Bunch, Charlotte, "Women's Rights as Human Rights in War and Conflict", in: *In the Aftermath of Rape*, Coordination of Woman's Advocacy, U.S.A., 1997, str. 75.

42 *Gender Equality – Striving for Justice in an Unequal World*, United Nations Research Institute for Social Development, 2005, str. XIX.

žena, već isto tako i o transformisanju društvenih programa i javnih politika iz ženske/feminističke perspektive. Ključnu ulogu u tome ima preispitivanje ratova, različitih konflikata, koncepta ekologije, raznovrsnost stanja ljudskih prava i demokratije u XXI veku.

Korišćena literatura

Albistur, Maité et Armogathe, Daniel, *L'histoire du féminisme français 2*, Paris, Editions des Femmes, 1977.

Beard, Mary R., *Woman as a Force in History*, New York, Collier Books, 1962.

Beckwith, Karen, *Beyond compare? Women's movements in comparative perspective*, European Journal of Political Research, 2000/37.

Bunch, Charlotte, "Women's Rights as Human Rights in War and Conflict", in: *In the Aftermath of Rape*, Coordination of Woman's Advocacy, U.S.A., 1997.

Burdije, Pjer, *Vladavina muškaraca*, CID, Podgorica, 2001.

De Bovoar, Simon, *Drugi pol I-II*, Beograd, BIGZ, 1982.

Dalton, Claire, "Where We Stand: Observation on The Situation of Feminist Legal Thought", u: Olsen E. Frances, ed., *Feminist Legal Theory I: Foundations and Outlooks*, New York University Press, New York, 1995.

Emerton, R., Adams, K., Byrnes, A., and Connors, J., ed., *Women's Human Rights: Leading International and National Cases*, London, Cavendish Publishing Limited, 2005.

Gender Equality – Striving for Justice in an Unequal World, United Nations Research Institute for Social Development, 2005.

Grana, Sheryl J., *Women and (In) Justice*, Allyn and Bacon, Boston, 2002.

Hejvud, Endru, *Političke ideologije: Uvod*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005.

Iveković, Rada: *Pravo na razliku? Paritet, kvote, da ili ne?*, "Kruh i Ruže", br.8/1998-1999.

Knežević, Đurđa, *Feminizam kao politički odgovor*, "Kruh i ruže", br.10-1998/1999.

Lacey, Nikola, "Feminist Legal Theory and the Rights of Women", in: Knop, Karen, ed., *Gender and Human Rights*, Oxford University Press, New York, 2006.

- Lister, Ruth, "Citizenship: Towards Feminist synthesis", in: *Citizenship: Pushing the Boundaries*, "Feminist Review", Number 57, Autumn 1997.
- Lovenduski, Joni, *Women and European Politics: contemporary feminism and public policy*, University of Massachusetts Press, 1986.
- Lovenduski, Joni, "Introduction: state feminism and political representation of women", in: Lovenduski, Joni, ed., *State Feminism and Political Representation*, Cambridge University Press, 2005.
- Maynard, Mary, *Sociological theory*, New York, Longman, 1989.
- McBride, Dorothy E., Mazur, Amy G., *The Comparative Study of Women's Movements: Conceptual Puzzles and RINGS Solutions*, Prepared for presentation at the annual conference of the American Political Science Association, Washington D.C. September 1-4, 2005.
- Mitchell, Juliet, *Woman's Estate*, Penguin Books, Baltimore, 1977.
- Mil, Džon Stjuart/Mil, Herijeta Tejlor, *Rasprave o jednakosti polova*, Beograd, Filip Višnjić, 1995.
- Mršević, Zorica, *Feministička jurisprudencija, Ženske studije i istraživanja*, Beograd. Dostupno na: <http://www.zenskestudie.edu.yu/pages/e-library/e-lib0001.html>
- Okin, Susan Moller, *Women in Western Political Thought*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1979.
- Papić, Žarana, *Sociologija i feminizam*, Beograd, IIC SSO, 1989.
- Pateman, Carol, *Ženski nered*, Zagreb, Ženska infoteka, 1998.
- Schneir, Miriam, *Feminism – The Essential Historical Writings*, New York, Vintage Books, 1992.
- Smart, Carol, *Feminism and the Power of Law*, Routledge, 1989
- Walby, Sylvia, *Theorizing Patriarchy*, Blackwell, London, 1990.